

EN EKSEGETISK VURDERING AF APEST-MODELLEN

Lektor, cand.theol. Torben Kjær

Formålet med denne artikel er at vurdere APEST-modellen ud fra et eksegetisk perspektiv. Da min plads er begrænset, har jeg valgt ganske kort at skitsere strukturen i Ef 4,7-16, at lægge hovedvægten på en indkredsning af de fem termer i Ef 4,11, at se på spørgsmålet om, hvorvidt det handler om lokal eller universel menighed, og til sidst at sammenligne mine resultater med den APEST-model, der er beskrevet i den indledende præsentation i den foregående artikel.¹

Strukturen

I Ef 4,1-6 giver Paulus en formaning om at bevare Åndens enhed, og i vers 7ff beskriver han, hvordan denne enhed bevares gennem de nådegaver, Kristus skænker menigheden. I vers 11 omtaler Paulus apostle, profeter, evangelister, hyrder og lærere, og de udfører alle den samme funktion, idet de udruster de hellige til tjeneste, og målet for de helliges tjeneste er menighedens opbygelse, enhed i tro og erkendelse og afklaring mod falsk lære.² Beskrivelsen af dette

mål i vers 12-16 er den afgørende nøgle til forståelsen af nådegaverne i vers 11. Alle nådegaver formidler apostlenes evangelium og lære, som jeg i det følgende kalder for den apostolske tradition.

Apostle

Som den første nådegave omtaler Paulus apostle (τοὺς μὲν ἀποστόλους).³ Paulus anvender apostelbetegnelsen i almindelig og i egentlig betydning. Han bruger den to gange i almindelig betydning om menighedsudsendinge. I 2 Kor 8,23 omtaler Paulus to brødre, som han kalder for menighedernes udsendinge (apostle). De skal hjælpe med at afslutte indsamlingen til de fattige i Jerusalem. Deres opgave er af praktisk og finansiel art. I Fil 2,25 omtales Epafroditus som filippermenighedens udsending (apostel), og hans opgave er praktisk og ikke teologisk.⁴ Paulus bruger ellers apostelbetegnelsen i egentlig betydning.⁵ I Paulus' første brev, Galaterbrevet, fra begyndelsen af år 48 betegner Paulus sig selv som apostel (Gal 1,1), og i sin apologi

for apostolatet viser han, at der er tre konstituerende elementer i dette: 1) Direkte kaldelse og sendelse fra Jesus Kristus (Gal 1,1 og 1,15), 2) direkte åbenbaring af Guds evangelium (Gal 1,11-12) og 3) et mandat til at forkynde evangeliet blandt hedningerne (Gal 2,8). Paulus udleder sin selvforståelse som apostel af kaldelsen, og han anvender altid apostelbetegnelsen i denne betydning om sig selv. Paulus er da apostel i egentlig betydning med samme status og autoritet som de tolv.⁶ Apostlen er en autoriseret udsending, der bringer åbenbaring fra Gud, og som taler og skriver på Kristi vegne. I Ef 2,20 og 3,5 er dette tydeligt. Apostlene har dermed en enestående autoritet, idet deres overlevering om Jesus og deres lære er fundamentet for menigheden. I Ef 3,5 skriver Paulus om en åbenbaring af Kristus-hemmeligheden, som nu er blevet åbenbart "hans hellige apostle og profeter ved Ånden." En apostel er her beskrevet som modtager og formidler af Guds åbenbaring. På grund af Paulus' sprogbrug generelt, på grund af dets placering som den første (jf. 1 Kor 12,28), og på grund af apostlenes funktion (vers 12ff), er det naturligt at tolke apostolatet som apostolat i egentlig betydning (Schlier 1971, 196, Lincoln 1990, 249 og O'Brien 1999, 298).⁷ Nåde-gaven "apostel" er en lukket gruppe. De tolv er i sagens natur en lukket gruppe (jf. ApG 1, 21-26), og når det gælder de øvrige apostle såsom Paulus, Herrens brødre og eventuelt flere, er dette også en lukket gruppe, fordi Paulus er det sidste opstandelsesvidne (1 Kor 15,8),⁸ og fordi apostlenes lære har en fundamental og fuldstændig karakter (Ef 2,20 og Joh 16,13). Apostlene har derfor en unik position og funktion.⁹

Profeter

Som den anden nådegave nævner Paulus profeter (τοὺς δὲ προφήτας). Omtalen af

profet som en nådegave og rækkefølgen viser, at der er tænkt på nytestamentlige profeter.¹⁰ Når det gælder tolkningen af profeterne kan man gå to veje. Den ene vej går over Ef 2,20 og 3,5, hvor Paulus omtaler apostle og profeter ved siden af hinanden. Begge har en fundamental betydning for kirken, idet de begge er formidlere af åbenbaring og hemmeligheder fra Gud (Lincoln 249 og 153).¹¹ Det er da denne form for profeter, der er tænkt på i Ef 4,11. Den anden vej går over 1 Kor 14, hvor Paulus skriver om nådegaven profeti/profet, der er underordnet apostlen (1 Kor 14,37-38), som skal bedømmes på basis af den apostolske tradition (1 Kor 12,10; 14,29 og jf. 1 Thess 5,20-21), og som ikke formidler hemmeligheder.¹² På grund af de tre markante forskelle kan profeterne i Ef 2,20 og 3,5 ikke være nytestamentlige profeter, og da de heller ikke kan være gammeltestamentlige profeter, er de omtalte apostle og profeter i Ef 2,20 og 3,5 én gruppe: apostle-profeter.¹³ 1 Kor 14,6; 14,26 og 14,30 viser, at åbenbaring er konstituerende for profetisk tale. I 1 Kor 14,6 hører "åbenbaring" og "profeti" hører sammen. Profetisk tale er åbenbaring (ἀποκάλυψις). 1 Kor 14,26 omtaler Paulus en åbenbaring (ἀποκάλυψιν), og dette eksemplificerer han i 1 Kor 14,28-33, hvor han skriver om profetisk tale. I 1 Kor 14,30 skriver Paulus om en profet, der får en åbenbaring (ἀποκαλυφθῆ). Profetisk tale er da givet ved åbenbaring og er åbenbaring.¹⁴ Den kommer spontant, uforberedt og direkte fra Gud. Vi kan også definere profetisk tale ud fra dens funktion. Profetisk tale er opbyggende, formanende, trøstende (1 Kor 14,3; 4-5 og 31). Forkyndelse og undervisning hos Paulus er opbyggende, formanende og trøstende (Gillespie 1994, 140-150), så der er identitet i funktion mellem forkyndelse og undervisning på den ene side og profetisk tale på den anden. Profeterne

formidler da den apostolske tradition, som er det eneste, der kan opbygge menigheden og formane og trøste de kristne. Paulus giver et konkret eksempel på profetisk tales virkning på ikke-kristne (1 Kor 14,24-25). Den profetiske tale er afslørende, idet den påviser en persons konkrete synder med henblik på at føre til omvendelse. Dette viser, at profetisk tale er en konkret og situationsbunden tale. Profetisk tale er da formidling og konkret applicering af den apostolske tradition givet ved åbenbaring.¹⁵

Evangelister

Som den tredje nådegave nævner Paulus evangelister (τοὺς δὲ εὐαγγελιστάς). Som nådegave omtales den kun her, og selve ordet εὐαγγελιστής betegner en person, der forkynder evangeliet. Filip omtales som evangelisten Filip i ApG 21,8, og ApG 8,5ff fortæller om Filip, at han var en omrejsende forkynder af evangeliet. ApG 8,14ff viser, at evangelisten Filip står i et afhængighedsforhold til apostlene (Merklein 1973, 345-346). I 2 Tim 4,5 opfordrer Paulus Timotheus til at gøre en evangelists gerning (ἔργον εὐαγγελιστοῦ). Timotheus er underordnet apostlen Paulus og skal formidle den apostolske tradition til menighederne (Merklein 1973, 346). I Ef 4,11 er evangelisterne underordnet apostlene og bundet til den apostolske tradition (Ef 2,20; Schnackenburg 2003, 184 og Thielman 2010, 274), og evangelisterne udfører en menighedsorienteret funktion, idet de udruster til tjenesten med henblik på menighedens opbyggelse (Merklein 346-347).¹⁶ Nådegaven evangelist er da en person, der forkynder evangeliet nye steder og opbygger nye menigheder.¹⁷ Evangelisten har en mere midlertidig funktion i forhold til hyrder-lærere, der er de lokale ledere (jf. ApG 14,23).

Hyrder

Som den fjerde nådegave nævner Paulus hyrder (τοὺς δὲ ποιμένας) og som det femte lærere (καὶ διδασκάλους), og spørgsmålet er, om det er to grupper eller én. Strukturen i verset brydes, idet der foran hyrder står τοὺς δὲ ligesom foran de to foranstående nådegaver, mens der foran lærere kun står et καὶ. Den bestemte artikel foran hyrder dækker også lærere, og når vi har denne konstruktion med bestemt artikel + substantiv i pluralis + og + substantiv i pluralis, kan det rent grammatisk betyde, at der er tale om to adskilte grupper, at de to grupper er overlappende, at den første er en undergruppe af den anden, at den anden er en undergruppe af den første, og at der er én gruppe.¹⁸ Mest taler for, at der er tænkt på én gruppe. Nådegaven "hyrde" møder vi kun her. I ApG 20,28-31 og 1 Pet 5,2-4 beskrives en hyrdefunktion som en menighedsfunktion. I ApG 20,28-31 er denne funktion knyttet til de ældste (vers 17). I vers 28a beskriver Paulus de ældste (πρεσβύτεροι) ud fra et hyrdebillede, og i vers 28b karakteriserer Paulus de ældste som tilsynsmænd (ἐπισκόπους) og beskriver tilsynsmændenes funktion med ποιμαίνειν ("til at vogte"). I ApG 20,28-31 er hyrdefunktion knyttet til de ældste. I 1 Pet 5,2-4 kobles på samme måde hyrdefunktion til de ældste (Πρεσβυτέρους). På basis af ApG 20,28-31 og 1 Pet 5,2-4 er det rimeligt at slutte, at hyrder i Ef 4,11 er en betegnelse for de ældste. Dette bekræftes, når vi ser, hvad hyrdefunktion er de to steder og sammenligner med hyrdernes funktion i Ef 4,11ff. Hyrdefunktion opfyldes konkret ved, at de ældste bevarer og formidler den apostolske tradition og derved bevarer menigheden fra vranglære (ApG 20,29-31 og 1 Pet 5,2-4). I Ef 4,11ff har hyrderne den funktion, at de skal udruste de hellige til tjeneste, og målet for denne tjeneste viser,

at hyrdernes primære funktion er at formidle apostlenes tradition og derved opbygge og bevare menigheden fra vranglære (Merklein 1993, 368-369). Der er altså sammenfald i funktion, hvad dette angår.

Lærere

Sammen med hyrder står lærere (διδασκάλους), som er en betegnelse for personer, der udfører en menighedsfunktion. I 1 Tim 3,2; 5,17 og Tit 1,9 er lærerfunktion koblet til de ældste. En ældste skal være en god lærer (διδασκικόν; 1 Tim 3,2). I 1 Tim 5,17 står der: "Ældste, som er gode forstandere, det vil sige dem, der slider med forkyndelse og undervisning, fortjener dobbelt agtelse" (jf. Tit 1,9).¹⁹ Lærerefunktionen er altså koblet til de ældste, på samme måde som hyrdefunktionen er koblet til de ældste. Det gør det naturligt at identificere hyrder og lærere. Dette bekræftes, når vi ser på lærernes funktion, for de udfører den samme funktion som hyrderne, idet lærerne formidler, bevarer og applicerer den apostolske tradition. Paulus omtaler nådegaven "lærer" andre steder. Paulus skriver om "den der underviser" (ὁ διδάσκων; Rom 12,7) og om "lærere" (διδασκάλους/διδάσκαλοι; 1 Kor 12,28-29), og selve terminologien viser, at der er tale om en didaktisk funktion. Analyserer vi Paulus' brug af διδάσκαλος-ordgruppen, tegner der sig et entydigt billede. Når Paulus anvender denne ordgruppe positivt, bruger han den om en formidling af apostlens tradition (1 Kor 4,17; 1 Tim 4,21; 1 Tim 6,2 og 2 Tim 2,2). Denne forståelse af nådegaven "lærer" bekræftes i Ef 4,11. Ud fra konteksten er lærerne underordnet apostlene og bundet til den apostolske tradition (Ef 2,20). Lærerne udfører en menighedsorienteret funktion, idet de udruster til tjenesten med henblik på menighedens opbyggelse. Det sker via en formidling af apostlenes tradi-

tion (Merklein 1973, 315-319 og Best 1998, 391). Der er altså sammenfald i funktion mellem hyrder og lærere, og hvad angår deres tilkobling til ældsteembedet, og derfor er det bedst at forstå hyrder-lærere som én gruppe, der svarer til de ældste. De er menighedens lokale ledere.

Den universelle kirke

Paulus har omtalt fire nådegaver i vers 11, som alle formidler og applicerer den apostolske tradition med det formål at udruste de hellige til deres tjeneste, og målet for denne tjeneste er en opbygning af Kristi legeme ekstensivt og intensivt (vers 12ff). Det handler om menigheden, og spørgsmålet er, om Ef 4,11 beskriver en lokal eller den universelle menighed. I Efeserbrevet anvendes ordet menighed (ἐκκλησία) altid om den universelle menighed, og der er fokus på menigheden i dens principielle forhold til Kristus og til verdens magter. I Ef 4,7-16 er der også fokus på det universelle i menighedens forhold til Kristus (Ef 4,7-10) og i beskrivelsen af målet med menigheden som Kristi legeme (Ef 4,12-16). Dette bekræftes af det forhold, at Paulus nævner både apostle og hyrder-lærere, der udfører den samme funktion, og evangelister og hyrder-lærere, som er de lokale ledere, der afløser evangelisterne. I 1 Kor 12,4-6 definerer Paulus nådegaver som tjenester. Nådegaven er en aktivitet (Kjær 2011,11-20). Samtidig kan Paulus omtale nådegaver som personer, for så vidt personer udfører denne nådegave regelmæssigt (1 Kor 12,28 og Ef 4,11). Nogle nådegaver er da embeder i nytestamentlig forstand, og det gælder apostle, profeter, evangelister og hyrder-lærere. Brockhaus 1987, 24, giver en definition på embede i nytestamentlig betydning:

- 1) Et element af varighed
- 2) Et element af anerkendelse fra menighedens side

	APEST-modellen:	Min tolkning:
	(lokal menighed)	(universel menighed)
<i>apostel:</i>	pioner – ser muligheder	udsending med åbenbaring og fuldmagt fra Gud
<i>profet:</i>	zoomer ind på Guds sandhed	formidler tradition konkret ved åbenbaring
<i>evangelist:</i>	leder til tro	udbreder evangeliet
<i>hyrde:</i>	formidler Guds kærlighed	<i>hyrde-lærer:</i> formidler og applicerer apostolsk tradition
<i>lærer:</i>	undervisning	(ledelse)

3) En særstilling over for menigheden (autoritet, værdighed)

4) En ordnet overdragelse eller indsættelse

5) Et juridisk element, der sikrer udførelse af funktion

I Ef 4,11 har Paulus udvalgt netop disse fire nådegaver, fordi de alle er ordets tjenere, der alle står for den grundlæggende formidling af apostolsk tradition, der udruster de hellige til deres tjeneste.

Til slut

I den foregående artikel blev APEST-modellen beskrevet, og jeg vil nu sammenligne den med mine tolkninger:

I Ef 4,11 omtaler Paulus således fire nådegaver, der alle udøver en afgørende funktion i den universelle menighed, idet de alle på hver deres måde formidler den apostolske tradition, så at alle de troende kan udrustes til tjeneste og menigheden opbygges.

NOTER

- 1 Jeg anser Efeserbrevet for paulinsk. Man kan finde en grundig argumentation for brevets ægthed hos O'Brien 1999, 4-47, Hoehner 2002, 2-60 og Carson/Moo 2005, 480-486. Jeg forudsætter desuden, at der er konsistens i beskrivelsen af nådegaverne hos Paulus.
- 2 I denne tolkning er apostle, profeter, evangelister og hyrde-lærer en særskilt gruppe, der udruster de hellige, som er alle de troende, og det er de hellige inklusive de i vers 11 nævnte, som opbygger menigheden. Til spørgsmålet om forholdet mellem vers 11 og 12 henviser jeg til Best 1998, 395-401 og O'Brien 1999, 301-306.
- 3 Sætningen kan gengives med "og han har givet nogle som apostle" eller med "og han har givet apostle." Se Merklein 1973, 73-77.
- 4 Nogle finder andre eksempler på, at Paulus bruger apostelbetegnelsen i dens almindelige betydning. Her peger man på 1 Kor 9,5; 1 Kor 15,5-8; 1 Thess 2,7 og Rom 16,7. De to første steder sammenligner Paulus sig imidlertid med de tolv apostle og specielt med Peter. I 1 Thess 2,7 bruger Paulus vi-form,

og det kunne være en ægte pluralis, som refererer til Paulus, Silvanus og Timotheus (1 Thess 1,1). Alle tre er da apostle. Det er dog bedre at forstå vi-formen som en forfatterpluralis, fordi det er tydeligt i 1 Thess 2,2 og 2,6, at vi-formen ikke inkluderer Timotheus, og fordi tankegang, stil og ordforråd er typisk paulinsk. Da Silvanus og Timotheus ikke er apostle i egentlig forstand, markerer vi-formen, at Paulus' medarbejdere deltagere i hans apostolat i den forstand, at deres tjeneste er baseret på dette (Kjær 1999, 24). Når Paulus anvender apostel som en selvbetegnelse refererer det altid til apostolatet i egentlig betydning. Dette bekræftes af to kendsgerninger, nemlig at Paulus skriver med en absolut autoritet til menigheden, og at han formidler Guds ord (1 Thess 2,13). I Rom 16,7 skriver Paulus om Andronikos og Junias, som snarere er en Junia (en kvinde), som er ansete af apostlene. Den græske konstruktion gengiver man ofte på den måde, at ægteparret er ansete blandt apostlene, så at de er apostle, men den græske konstruktion

- skal snarere gengives med, at ægteparret er ansete af apostlene, så at der er tale om, at apostlene sætter dem højt (Burer/Wallace 2000, 90).
- 5 Jeg ser her bort fra de gange, han omtaler falske apostle (2 Kor 11,5 og 13,11).
 - 6 Hans sammenligning med de tolv apostle og Peter viser dette (1 Kor 9,5; 15,8-9; Gal 1,17 og 2,8).
 - 7 Hoehner 2002, 542 og Arnold 2010, 256-259, definerer "apostle" som menighedsplantere.
 - 8 For at man kan være en apostel i egentlig forstand, er det en nødvendig betingelse at være et opstandelsesvidne (jf. 1 Kor 9,1).
 - 9 Barth 1974, 437, skriver: "In 4:11 it is assumed that the church at all times needs the witness of 'apostles' and 'prophets.'" Forfatteren til brevet forventede ikke, at disse nådegaver skulle ophøre. Argumentet synes at være et teologisk argument, nemlig at kirken har brug for "the *viva vox* of the gospel as proclaimed by apostolic and prophetic figures from which the church receives stability and on which she grows" (316). Det virker som om, at Barth 1974, 314-317 og 437, definerer apostlene i Ef 4,11 som apostle i egentlig betydning.
 - 10 Profeterne i Ef 3,5 kan ikke være de gammeltestamentlige profeter, fordi der er en kontrast i verset til tidligere slægtled, som ikke fik denne åbenbaring.
 - 11 Den samme forståelse finder vi hos Schlier 1971, 196, Schnackenburg 2003, 184, O'Brien 1999, 216 og Hoehner 2002, 542.
 - 12 I 1 Kor 14,2 er det tungetalen, der formidler hemmeligheder, og det at kende alle hemmeligheder i 1 Kor 13,2 refererer sandsynligvis til visdomstale.
 - 13 I Ef 2,20 binder Paulus apostle og profeter sammen med én artikel, og det åbner for den mulighed, at der er tænkt på én gruppe: apostle-profeter, og på samme måde er "hans hellige apostle" og "profeterne" i Ef 3,5 bundet sammen med én artikel, der kan pege på, at der er tænkt på én gruppe: apostle-profeter. Dette giver samlet set den bedste tolkning, fordi vi da kan fastholde, at nådegaven "profeter" i Ef 4,11 har samme indhold som i 1 Kor 12 og 14. Sandnes 1991, 233-236, giver en oversigt over argumentationen for og imod, at der er tale om én gruppe. Sandnes konkluderer, at der er tale om to grupper, fordi en tolkning, hvor Ef 2,20 og 3,5 harmoniserer med Ef 4,11, bør foretrækkes ud fra et metodologisk synspunkt. Til gengæld medgiver han, at ud fra de paulinske breve er det usandsynligt, at profeter formidler den fundamentale hemmelighed, fordi profeterne skal prøves (1 Kor 12,10; 14,29 og 1 Thess 5,20-21), og det peger på, at der er tale om én gruppe. Sandnes mener dog, at dette argument svækkes, fordi det forudsætter paulinsk forfatterskab til Efeserbrevet.
 - 14 Dette korresponderer med de udenforståendes reaktion i vers 25: "Gud er virkelig hos jer."
 - 15 Følgende eksempler viser spændvidden i forskningen. Gillespie 1994, 164, identificerer reelt profetisk tale med udlægning og applicering af apostlenes tradition, mens Friedrich 1959, 857 og Forbes 1995, 228, afviser, at profeterne formidler tradition. Grudem 1982, 220-221 og Thiselton 2000, 964, definerer den profetiske tale så bredt, at den næsten dækker alt.
 - 16 Vers 12ff viser, at evangelisten udbreder det samme evangelium, som apostlene og den samme lære som dem, for ellers kunne de ikke være med til at udruste de hellige, så legemet bygges op, og fremme enhed i troen og erkendelsen. En underordning antydes også i rækkefølgen, idet apostle står først, og på baggrund af Ef 2,20 og 3,5 må dette betyde, at de har en guddommelig autoritet og guddommeligt budskab, de andre tjenester er bundet til.
 - 17 Evangelistens funktion dækker da evangelisation, plantning og etablering af menigheder (jf. O'Brien 1999, 299). O'Brien 1995, 62-63, konkluderer, at ordgruppen *εὐαγγέλιον/εὐαγγελίζομαι* dækker hele området fra den første proklamation af evangeliet og til opbyggelse af de troende i en fast tro.
 - 18 Wallace 1996, 278-286. Wallace mener, at hyrderne er en undergruppe af lærerne.
 - 19 Min oversættelse. Det græske ord (*μάλιστα*), der er oversat med "særlig" i DO, kan også betyde "nemlig" eller "det vil sige." Når man forstår det på den måde, identificerer Paulus de gode ældste med de, der slider med forkyndelse og undervisning. Dette er det bedste, da det at være en god underviser er en

nødvendig kvalifikation for en ældste (1 Tim 3,2), og fordi Paulus forudsætter, at de ældste underviser (Tit 1,9). Det giver også den bedste mening at oversætte med "nemlig" i

stedet for med "særlig," da det ellers bliver uklart, om de ældste, der leder godt, virkelig får dobbelt agtelse. Se Marshall 1999, 612.

LITTERATUR

- Arnold, Clinton E. (2010): *Ephesians*. Grand Rapids, MI: Baker.
- Barth, Markus (1974): *Ephesians I-II*. New York: Doubleday.
- Best, Ernest (1998): *A Critical and Exegetical Commentary on Ephesians*. Edinburgh: T & T Clark.
- Brockhaus, Ulrich (1987): *Charisma und Amt. Die paulinische Charismenlehre auf dem Hintergrund der frühchristlichen Gemeindefunktionen*. Wuppertal: Brockhaus.
- Burer, Michael H. and Wallace, Daniel B. (2001): "Was Junia Really an Apostle? A Re-examination of Rom 16.7" i: *NTS* 47: 76-91.
- Carson, D.A. og Moo, Douglas J. (2005): *An Introduction to the New Testament*. Nottingham: Apollos.
- Forbes, Christopher (1995): *Prophecy and Inspired Speech in Early Christianity and its Hellenistic Environment*. Tübingen: Mohr.
- Friedrich, Gerhard: *TWNT VI*, 1957, 829-863.
- Gillespie, Thomas W. (1994): *The First Theologians. A Study in Early Christian Prophecy*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Grudem, Wayne A. (1982): *The Gift of Prophecy in 1 Corinthians*. Lanham: University Press America.
- Hoehner, Harold W. (2002): *Ephesians. An Exegetical Commentary*. Grand Rapids: Baker.
- Kjær, Torben (1999): *Første Thessalonikerbrev*. København: Dansk Bibel-Institut.
- Kjær, Torben (2011): *Lille bog om nådegaver*. Fredericia: Lohse.
- Lincoln, Andrew T. (1990): *Ephesians*. Dallas: Word.
- Marshall, I. Howard (1999): *The Pastoral Epistles*. Edinburgh: T & T Clark.
- Merklein, Helmut (1973): *Das Kirchliche Amt Nach Dem Epheserbrief*. München: Kösel-Verlag.
- O'Brien, Peter T. (1995): *Gospel and Mission in the Writings of Paul. An Exegetical and Theological Analysis*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- O'Brien, Peter T. (1999): *The Letter on the Ephesians*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Sandnes, Karl Olav (1991): *Paul – One of the Prophets?* Tübingen: Mohr.
- Schlier, Heinrich (1971): *Der Brief an die Epheser. Ein Kommentar*. Düsseldorf: Patmos.
- Schnackenburg, Rudolf (2003): *Der Brief an die Epheser*. Zürich: Benziger Verlag.
- Thielman, Frank (2010): *Ephesians*. Grand Rapids: Baker.
- Thiselton, Anthony C. (2000): *The First Epistle to the Corinthians*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Wallace, Daniel, B. (1996): *Greek Grammar Beyond the Basics*. Grand Rapids: Zondervan.

FORFATTER

Torben Kjær
Dansk Bibel-Institut
Leifsgade 33, 6. sal
2300 København S
tk@dbi.edu